

RAAP-NOTITIE 5202

Verhulstplein in Den Haag

Gemeente Den Haag

Archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek

Archeologisch Adviesbureau

6500 voor Chr.

3750 voor Chr.

2200 voor Chr.

700 voor Chr.

150 na Chr.

320 na Chr.

250 na Chr.

1650 na Chr.

Colofon

Opdrachtgever: Royal HaskoningDHV

Titel: Verhulstplein in Den Haag, gemeente Den Haag; archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek

Status: eindversie

Datum: 12 oktober 2015

Auteur: *ir. E.H. Boshoven*

Projectcode: DHVP

Bestandsnaam: NO5202_DHVP.docx

Projectleider: ir. E.H. Boshoven

Projectmedewerkers: niet van toepassing

ARCHIS-vondstmeldingsnummer: niet van toepassing

ARCHIS-waarnemingsnummer: niet van toepassing

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: 3296111100

Bewaarplaats documentatie: RAAP West-Nederland

Autorisatie: drs. I.A. Schute

Bevoegd gezag: gemeente Den Haag

ISSN: 0925-6369

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.

Leeuwenveldseweg 5b

telefoon: 0294-491 500

1382 LV Weesp

telefax: 0294-491 519

Postbus 5069

E-mail: raap@raap.nl

1380 GB Weesp

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2015

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In opdracht van Royal HaskoningDHV (namens William Investments B.V.) heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in juli en augustus 2015 een archeologisch bureauonderzoek (BO) uitgevoerd voor het plangebied Verhulstplein in de gemeente Den Haag. De aanleiding voor dit onderzoek is het voornemen het plangebied te herontwikkelen waarbij de bestaande bebouwing wordt gesloopt waarna nieuwbouw plaatsvindt. Voor deze herontwikkeling is een bestemmingsplanwijziging nodig.

Het uitgangspunt voor dit onderzoek wordt gevormd door het wettelijk en beleidsmatig kader voor de ruimtelijke ordening en monumentenzorg. De gemeente Den Haag is in dezen de bevoegde overheid die een besluit zal nemen over hoe om te gaan met de aanwezigheid van eventueel aanwezige archeologische waarden. Volgens de archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart Den Haag ligt het plangebied in een zone waar archeologie wordt verwacht (Waarde-Archeologie 2).

Op basis van de geraadpleegde archeologische rapporten en kaartmateriaal geldt een hoge verwachting voor de aanwezigheid van archeologische resten uit de Late Bronstijd t/m de Nieuwe tijd, inclusief resten uit de Tweede Wereldoorlog. Tegelijkertijd kan worden gesteld dat in een groot deel van het plangebied sprake is van diepe bodemverstoringen. Deze verstoringen hebben geleid tot verstoring van een of meerdere archeologisch relevante niveaus.

Om de mate van intactheid van het bodemprofiel gedetailleerd in kaart te brengen evenals de potentiële archeologische niveaus, wordt aanbevolen een inventariserend veldonderzoek in de vorm van een verkennend booronderzoek uit te voeren. Dit vervolgonderzoek hoeft niet plaats te vinden in de zones waarvan reeds is vastgesteld dat de ondergrond diep verstoord is. Na het verkennend booronderzoek dient een beoordeling te worden gemaakt of en zo ja waar archeologisch vervolgonderzoek noodzakelijk is en in welke vorm dit dient te gebeuren.

Daarnaast wordt aanbevolen graafwerkzaamheden in de zone waar de (opgevulde) tankgracht (inclusief een randzone van 5 m aan weerszijden van de tankgracht) aanwezig is archeologisch te laten begeleiden. Een dergelijke begeleiding dient plaats te vinden om vast te stellen of de grachtvulling nog resten uit Tweede Wereldoorlog bevat.

Administratieve gegevens

Projectcode	DHVP	
ARCHIS-onderzoeksmelding	3296111100	
Type onderzoek	bureauonderzoek	
Opdrachtgever	Royal HaskoningDHV	
Contactpersoon	de heer J. Jannink BSc	
Onderzoekskader	bestemmingsplanwijziging	
Locatie	Verhulstplein	
	<i>Plaats</i>	Den Haag
	<i>Gemeente</i>	Den Haag
	<i>Provincie</i>	Zuid-Holland
	<i>Kadastrale gegevens</i>	's Gravenhage, sectie N nrs. 7714 en 8665 (gedeeltelijk)
	<i>Oppervlakte plangebied</i>	circa 9.175 m ²
	<i>Kaartblad</i>	30D
	<i>Centrumcoördinaat</i>	78.825 / 455.813
Bevoegd gezag	gemeente Den Haag	
Contactpersoon	Mevrouw C.B. Bakker	
Onderzoekperiode	Juli-augustus 2015	
Afbakening onderzoeksgebied	tijdens het bureauonderzoek is het plangebied inclusief een zone van 500 m rondom het plangebied onderzocht	
ARCHIS-vondstmelding	niet van toepassing	
ARCHIS-waarneming	niet van toepassing	

1 Inleiding

1.1 Kader

Aanleiding

In opdracht van Royal HaskoningDHV (namens William Investments B.V.) heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in juli en augustus 2015 een archeologisch bureauonderzoek (BO) uitgevoerd voor het plangebied Verhulstplein in de gemeente Den Haag. De aanleiding voor dit onderzoek is het voornemen het plangebied te herontwikkelen waarbij de bestaande bebouwing wordt gesloopt waarna nieuwbouw plaatsvindt. Voor deze herontwikkeling is een bestemmingsplanwijziging nodig.

Beleidskader

Het uitgangspunt voor dit onderzoek wordt gevormd door het wettelijk en beleidsmatig kader voor de ruimtelijke ordening en monumentenzorg. De gemeente Den Haag is in dezen de bevoegde overheid die een besluit zal nemen over hoe om te gaan met de aanwezigheid van eventueel aanwezige archeologische waarden.

Volgens de archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart Den Haag ligt het plangebied in een zone waar archeologie wordt verwacht (Waarde-Archeologie 2; Alkemade, 2011). Het in het plangebied geldende bestemmingsplan Duinoord (NL.IMRO.0518.BP0271DDuinoord) schrijft om die reden voor dat bij grondroerende werkzaamheden groter dan 50 m² en dieper dan 50 cm -Mv rekening gehouden dient te worden met de eventuele aanwezigheid van archeologische waarden. De oppervlakte van het terrein waar bodemingrepen gaan plaatsvinden, bedraagt circa 9.175 m² en de diepte van de ingrepen is nog niet bekend. De opdrachtgever gaat uit van een versterking tot maximaal 5 m -Mv. Een archeologische onderbouwing met betrekking tot de eventuele aanwezigheid van archeologische waarden is derhalve verplicht conform het vigerend gemeentelijk beleid.

1.2 Ligging van het plangebied

Het plangebied ligt ingeklemd tussen de President Kennedylaan, Conradkade, Lubeckstraat en Stadhoudersplantsoen in de wijk Duinoord in de bebouwde kom van Den Haag (figuur 1). Op recente luchtfoto's uit Google Earth en Bing Maps is te zien dat het plangebied grotendeels bebouwd is. Het betreft een kantorencomplex aan de oostzijde van het plangebied (bouwjaar 1962 volgens BAG) en een tankstation aan de noordzijde (bouwjaar 2001 volgens BAG; maar een eerste tankstation is gebouwd in 1957). Volgens de geraadpleegde topografische kaart en het Actueel Hoogtebestand Nederland (<http://www.ahn.nl/>) bedraagt de huidige maaiveldhoogte in het plangebied ongeveer 3,0 m +NAP.

1.3 Planomschrijving

De huidige bebouwing in het plangebied wordt gesloopt waarna nieuwbouw in de vorm van drie panden wordt gerealiseerd (figuur 4). De graafwerkzaamheden ten behoeve van de nieuwbouw reiken tot nog onbekende diepte. Uitgangspunt is een verstoring tot maximaal 5 m -Mv.

1.4 Doel- en vraagstelling

De doelstelling van het bureauonderzoek is het verwerven van informatie over bekende of verwachte archeologische waarden binnen het plangebied aan de hand van bestaande bronnen teneinde een gespecificeerde archeologische verwachting op te stellen.

Op basis van de onderzoeksresultaten en de aard en omvang van de voorgenomen bodemingrepen is vervolgens in hoofdstuk 4 een advies gegeven over de omgang met eventueel aanwezige archeologisch relevante geo(morfo)logische eenheden of archeologische resten.

1.5 Kwaliteit

Het onderzoek is uitgevoerd volgens de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA, versie 3.3), beheerd door de Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB; www.sikb.nl). Het archeologisch onderzoek is uitgevoerd conform de geldende richtlijnen voor archeologisch onderzoek zoals beschreven in het document 'Eisen aan door derden uit te voeren archeologisch vooronderzoek in de gemeente Den Haag' (versie 2011). Voor de in deze notitie genoemde archeologische perioden wordt verwezen naar tabel 1. Daarnaast is achter in dit rapport een lijst met gebruikte afkortingen opgenomen.

2 Bureauonderzoek

2.1 Methode

Om een beeld te vormen over het voormalige landschap is gebruikgemaakt van de Nieuwe Geologische Kaart van Den Haag en Rijswijk (Vos e.a., 2007). Om de bekende archeologische gegevens te inventariseren zijn de archeologische waarden- en verwachtingenkaart van de gemeente Den Haag (Alkemade, 2011), de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van de provincie Zuid-Holland en het Archeologisch Informatie Systeem (Archis 3) van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geraadpleegd. Er is eveneens aanvullende informatie opgevraagd via de afdeling Archeologie gemeente Den Haag (Dienst Stadsbeheer).

Om inzicht te krijgen in de aanwezigheid van eventuele bebouwing en/of bodemverstoringen in het plangebied zijn onder andere historisch kaartmateriaal (www.watwaswaar.nl), het gemeentearchief van de gemeente Den Haag (afdeling bouwtoezicht), het bodeminformatiepunt van de gemeente Den Haag en het Bodemloket (www.bodemloket.nl) geraadpleegd. Voor een volledig overzicht van de geraadpleegde bronnen wordt verwezen naar de literatuurlijst achter in dit rapport.

2.2 Aardkundige situatie

Algemeen

Landschappelijk gezien bevindt het plangebied zich in het kustgebied dat in oostelijke richting overgaat naar het West-Nederlandse veengebied: van kustbarrière met strandwallen naar strandvlakte. De landschappelijke vorming van de Hollandse kustbarrière is sterk gekoppeld aan de zeespiegelstijging in het Holoceen, circa 10.000 jaar geleden. Lange tijd was de huidige kustlijn vrij toegankelijk voor de zee. De toenmalige kust bestond voornamelijk uit zandige wadplaten waartussen een groot aantal west-oost georiënteerde geulen lag. Rond 4000 voor Chr. kwam er verandering in deze situatie. Op de zandige wadplaten ontstonden, parallel aan de kustlijn, de eerste strandwallen (Formatie van Naaldwijk, Laagpakket van Zandvoort). Door (lokale) verstuiwing ontstonden vervolgens op de strandwallen lage duinen, de zogenaamde Oude Duinen (Formatie van Naaldwijk, Laagpakket van Schoorl). Via enkele openingen in de kustbarrière (de zeegaten) kon de zee nog in het achterland doordringen. Ook deze mariene getijdenafzettingen maken onderdeel uit van de Formatie van Naaldwijk, Laagpakket van Wormer, en bestaan uit wadafzettingen die zijn overgroeid met veen. Lokaal in de strandvlakten tussen de strandwallen zijn eveneens relatief kleine duinen gevormd die liggen op de strandzanden en/of op de mariene getijdenafzettingen. Als gevolg van de grote zandaanvoer bouwde het strandwallensysteem zich gedurende 2000 jaar verder uit in westelijke richting. De jongere en hogere strandwallen liggen daardoor aan de zeezijde. De strandwal waar het plangebied op ligt is gevormd in de Bronstijd. Achter de door strandwallen gesloten kust kon zich

veen vormen (Hollandveen Laagpakket, Formatie van Nieuwkoop; Berendsen, 2004). Vanaf circa 1500 voor Chr. nam de mariene invloed in het achterland toe. Tussen circa 1500 en 300 voor Chr. drong de zee vanuit de brede Maasmonding ver het land binnen en er vormden zich stelsels van getijdengeulen zoals de Gantel, die is ontstaan gedurende de IJzertijd, rond 500-200 voor Chr. Deze afzettingen worden gerekend tot het Laagpakket van Walcheren (Formatie van Naaldwijk; voorheen Afzettingen van Duinkerke).

Geo(morfo)logie in het plangebied

Volgens de nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk (figuur 5) ligt het plangebied op de overgang van een strandwal uit de Bronstijd (laag van Voorburg) met jonge duinen (Laag van Den Haag; Vos e.a., 2007) in noordwestelijke richting naar een depressie van deze strandwal. De ondergrond ter plaatse van de depressie bestaat hier uit Hollandveen (Formatie van Nieuwkoop) op de Laag van Voorburg (Oude duinen; Formatie van Naaldwijk, Laagpakket van Schoorl). Deze lagen bevinden zich aan maaiveld, of worden bedekt door een stadslaag (zandig ohooppakket).

2.3 Bewoningsgeschiedenis

Landschap en bewoning

Over de situatie in het plangebied voorafgaand aan de Middeleeuwen is naast de bovengenoemde aardkundige ontwikkelingen weinig bekend. De oudst bekende bewoningssporen in het strandwallenlandschap van de gemeente Den Haag dateren in het Neolithicum. Het betreft resten op de meest landinwaarts gelegen strandwallen. De strandwal waar het plangebied op ligt is pas gevormd in de Bronstijd. De strandwal zorgde vanaf deze periode voor een ideale locatie om te leven en te wonen omdat deze hoger lag dan de rest van de omgeving. De bewoners leefden van een combinatie van jagen en verzamelen en landbouw. Door de bewoning ontstonden langs de flanken van het duin naar de nattere moerasgebieden - het veengebied - kenmerkende afvallagen met daarin archeologische resten zoals scherven, (on)verbrand bot, en vuursteen. Het plangebied ligt in een polder die in de 13e eeuw is aangelegd.

Historisch landgebruik

Om inzicht te verkrijgen in het grondgebruik in het plangebied in de Nieuwe tijd biedt de analyse van historische kaarten een goede invalshoek. De oudste kaart waarop Den Haag en omstreken is afgebeeld, is die van Jacob van Deventer uit 1560. Het plangebied is echter niet zichtbaar op deze kaart.

Op de kaart van Delfland door Kruikius uit 1712 (figuur 7) is te zien dat het plangebied in gebruik is als grasland. Het betreft een relatief laaggelegen zone tussen twee strandwallen. Direct noordelijk van het plangebied heeft de (Haagse) Beek gelegen, een zuidwest-noordoost georiënteerde watergang. Een van oorsprong oude duinrel die in de Late Middeleeuwen is gekanaliseerd.

De aanleg van Duinoord

De snelle groei van de stad Den Haag aan het eind van de 19e eeuw leidde tot het initiatief van bankier Daniel Scheurleer om de wijk Duinoord te bouwen. Het stratenplan voor het eerste deel van de wijk werd in 1892 door de gemeenteraad goedgekeurd. Het plangebied ligt in het tweede deel van de wijk waarvan het plan dateert uit 1895 (figuur 7). Het gebied moet daadwerkelijk in de jaren 1900 bebouwd zijn geraakt in de vorm van woonblokken (hoofdzakelijk) bestaande uit drie tot vier verdiepingen.

Tweede Wereldoorlog

In de Tweede Wereldoorlog kwam het plangebied binnen de Atlantikwall te liggen (zie ook kader hieronder). In 1942 werd besloten om een *Stützpunktgruppe* Scheveningen aan te leggen. Belangrijke kenmerken aan deze verdedigingslinie was de alzijdigheid van de verdediging en de onneembaarheid voor tanks (Ambachtsheer, 1995). In het najaar van 1942 werd het tracé van de *Hauptkampflinie* binnen deze *Stützpunktgruppe* vastgesteld. Deze linie kwam door de bebouwde kom van Den Haag te lopen. Onderdeel van de linie was een anti-tankgracht. Om de aanleg van de gracht mogelijk te maken moest in een ruim 350 m brede zone alle bebouwing worden gesloopt, zo ook de bebouwing in het plangebied. Binnen de vrijgekomen zone werd de anti-tankgracht aangelegd. In dit deel van Den Haag betrof het een natte tankgracht en kenmerkte zich door een grotendeels zigzag-verloop.

De Atlantikwall (uit: Kok & Warmerdam, 2014)

De Atlantikwall is de kustverdedigingslinie die gedurende de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter werd aangelegd aan de westgrens van het Derde Rijk (Rolf, 1983: 25). De bezetter begon al in 1940 met het beperkt versterken van de kust. Toen bleek dat de oorlog in het westen nog niet gestreden was en de oorlog in het oosten langer zou gaan duren dan was gepland, werd het plan opgevat een verdedigingslinie aan te leggen langs de westgrens van het Derde Rijk. Deze verdedigingslinie moest een aanval vanuit het westen afwenden en zo een tweefrontenoorlog voorkomen. Het officiële bevel voor de aanleg van deze kustverdediging werd op 14 december 1941 afgegeven door de Duitse legerleiding (Rolf, 1983: 31). De linie stond toen nog bekend onder de naam *Neue Westwall*, afgeleid van de verdedigingslinie langs de Frans-Duitse grens, de *Westwall*. Pas in 1942 kwam de term *Atlantikwall* in gebruik (Rolf & Sakkers, 2005: 11). In tegenstelling tot wat de naam suggereert, bestond de verdediging niet uit een volledig gesloten linie of muur. In feite bestond de verdediging uit vele losstaande en zelfstandig opererende steunpunten, met gradaties in sterkte en opbouw (Ambachtsheer, 1996: 16; Rolf, 1983). De Atlantikwall werd ingezet voor propagandadoel-einden en betrof in ruime zin de gehele Duitse kustverdediging binnen Europa, van de Golf van Biskaje tot de Noordkaap in Noorwegen. De lengte van de linie bedraagt dan circa 5.000 km. Uitgaande van het in 1942 gestarte, gelijknamige bouwprogramma, betrof de Atlantikwall in strikte zin alleen de kustverdediging van de golf van Biskaje tot aan Denemarken (Rolf, 1983: 32-33; Rolf & Sakkers, 2005). De overige kustregio's aan de westgrens van het Derde Rijk vielen formeel namelijk onder andere bouwcampagnes. In strikte zin is de totale lengte circa 2.700 km.

Zowel in Ambachtsheer (1995) als op de website van atlantikwalldenhaag wordt gesproken over een breedte van de tankgracht van 27 m (www.atlantikwalldenhaag.nl). Bij een verkennend milieukundig bodemonderzoek dat in 2005 is uitgevoerd in het plangebied is de ligging van de voormalige tankgracht niet als zodanig herkend in de boringen (Van Dijk, 2005). In de rapportage van een archeologische begeleiding van een rioolvervanging in onder andere het Stadhoudersplantsoen (Rieffe, 2015) wordt evenmin gerefereerd aan de tankgracht, terwijl het tracé van het riool de gedempte gracht heeft gekruist. Over de diepte van de tankgracht ter plaatse van het plangebied is geen informatie voorhanden. Elders in Den Haag is de tankgracht 7,5 m diep met een bodembreedte van 15 m en zijn de hellingen bekleed met teen (Ambachtsheer, 1995: 93).

Zuidelijk van de tankgracht werden nog versperringen opgericht in de vorm van drakentanden, palen en balken, maar deze zouden ten zuiden van het plangebied hebben gelegen (Ambachtsheer, 1995: figuur 122).

Wederopbouw

Wanneer de tankgracht ter hoogte van het plangebied gedempt is, is niet bekend; vermoedelijk in de loop van 1946 of 1947. Een luchtfoto uit 1946 laat zien dat de tankgracht ter plaatse van het plangebied nog aanwezig is (figuur 9). De ligging van de tankgracht is ook opgenomen in het bestemmingsplan (figuur 3).

Rond 1947 is in het noordelijke deel van het plangebied, ter hoogte van het huidige tankstation een noodkerk gebouwd (figuur 10) en werd begin 1948 in gebruik genomen. Op de hoek van de Stadhouderslaan en het Stadhoudersplantsoen is in 1956 een nieuwe kerk gebouwd waarna de noodkerk kon worden afgebroken.

Begin jaren 1960 is in het oostelijke deel van het plangebied een groot kantoorgebouw verrezen (van levensverzekeringenmaatschappij Nillmij). Het betreft een gebouw met een lengte van circa 116 m en breedte variërend van 14 m (noordelijk deel), naar 28 m (zuidelijk deel) tot 33 m (centraal deel).

In het westelijke deel van het plangebied is in 1957 een tankstation verrezen. In 2001 heeft een bodemsanering plaatsgevonden waarbij de ondergrondse tanks verwijderd zijn (zie ook § 2.5). Hierna is een nieuw tankstation gebouwd met nieuwe ondergrondse tanks (op andere locaties dan de oude tanks).

2.4 Archeologie

Archeologische verwachting

Op de archeologische Waarden- en Verwachtingenkaart Den Haag ligt het plangebied in een zone waar archeologie wordt verwacht (Waarde-Archeologie 2; Alkemade, 2011). Deze verwachting is onder andere gebaseerd op de ligging van het plangebied op de strandwal en historisch

kaartmateriaal. Op basis van de ouderdom van de strandwal worden archeologische resten verwacht vanaf de (Late) Bronstijd t/m de Nieuwe tijd.

Op de Cultuurhistorische Hoofdstructuur (CHS) van de provincie Zuid-Holland ligt het plangebied in een zone met een hoge archeologische verwachting (figuur 1; geel).

Bekende archeologische resten

In ARCHIS staan drie archeologische vindplaatsen (ARCHIS-waarnemingsnummers) geregistreerd uit de directe omgeving van het plangebied (figuur 6 en tabel 2). In (de directe omgeving van) het plangebied zijn geen terreinen aanwezig die zijn aangeduid op de Archeologische Monumentenkaart (zgn. AMK-terreinen). Daarentegen zijn wel archeologische vindplaatsen bekend die zijn aangetroffen door middel van archeologisch onderzoek (tabel 2).

ARCHIS-waarneming	complextyp	datering
429634	sporen van landbouw	Bronstijd-IJzertijd
429811	onbekend	Late IJzertijd-Romeinse tijd
429813	nederzetting	Bronstijd-Romeinse tijd
429813	sporen van landbouw	Late Middeleeuwen B-Nieuwe tijd

Tabel 2. Overzicht van de bekende archeologische vindplaatsen in en rond het plangebied.

Westelijk van het plangebied ligt Houtrust alwaar in 2003 een opgraving is uitgevoerd waarbij archeologische resten (die kunnen worden gerelateerd aan het bedrijven van landbouw) uit de Late Bronstijd-Vroege IJzertijd (onderzoeksmelding 429634; Bulten, 2004) en eveneens sporen uit de Middeleeuwen zijn aangetroffen. Nog westelijker, in de Vogelwijk zijn diverse vindplaatsen uit de IJzertijd gevonden.

De vindplaatsen zijn volgens Rieffe (2015) aangetroffen op een niveau variërend van 1,3 tot 3,2 m +NAP (oftewel tot circa 2,0 m -Mv ter plaatse van het plangebied). Ter plaatse van de strandvlakte (ten zuiden van de President Kennedylaan) zouden ook vindplaatsen op een niveau van 0,4 m -NAP kunnen liggen (circa 3,5 m -Mv ter plaatse van het plangebied).

Daarnaast zijn diverse onderzoeken uitgevoerd zoals een begeleiding van een rioolvervanging op het Frederik Hendrikplein en omgeving (onderzoeksmelding 57121; Rieffe, 2015) waaronder ook het Stadhoudersplantsoen direct oostelijk van het plangebied. Bij deze begeleiding zijn geen waarnemingen gedaan in de zone ter hoogte van het plangebied.

2.5 Bodemverstoringen

Gebouwen en funderingen

Op basis van diverse bouwtekeningen is gekeken naar de manier en diepte van funderen van de gebouwen op het terrein. Reden om de funderingen en bouwtekeningen van het bestaande gebouw te bekijken is een poging om uitspraken te doen over de mate van verstoring door de aanleg van de huidige panden. Uit de bouwtekening van het gebouw van de voormalige Nillmij blijkt dat het gehele gebouw onderkelderd is (figuur 11). De keldervloer van de zuidelijke vleugel van het gebouw ligt op 4,86 m -Peil terwijl de keldervloer van de noordelijke vleugel op 5,58 m -Peil ligt. Deze vloer heeft een dikte van 30 tot 45 cm en is gefundeerd op funderingstroken en -pijlers in dikte variërend van 40 tot 55 cm. Globaal komt hiermee de verstoring tot circa 5,7 m -Peil (met Peil is gelijk aan Mv).

Milieukundige toestand van het terrein

In het plangebied zijn in het verleden verschillende milieuonderzoeken uitgevoerd en ook heeft een sanering plaatsgevonden. Volgens een milieuonderzoek, uitgevoerd door Geofox-Lexmond in 2005 (Van Dijk, 2005) om het gebouw van de voormalige Nillmij bleken, aan de westzijde van het gebouw drie ondergrondse tanks aanwezig te zijn (afmetingen per tank: circa 11 x 2,4 m; figuur 12). De tanks zouden begin jaren 1990 verwijderd zijn, waarbij de vervuilde grond rond de tanks is afgegraven. Tevens is in diverse boringen aangetoond dat diepe bodemverstoringen aanwezig zijn, waarbij tot een diepte van 3 à 4 m -Mv puin is aangetroffen.

Tankstation

Het tankstation uit 1957 is rond 2001 gesloopt en op het gehele terrein van het tankstation is vervolgens een bodemsanering uitgevoerd. Hierbij zijn de oude tanks verwijderd en diende volgens de tekening van het saneringsplan de bodem gesaneerd tot worden een diepte variërend van 1 tot 4,7 m -Mv (figuur 13). Er is geen informatie voorhanden over de contouren van de daadwerkelijke sanering, maar aangenomen mag worden dat nog meer grond is afgegraven. Na de sanering is het tankstation opnieuw opgebouwd met nieuwe ondergrondse tanks, een nieuwe shop en een wasstraat.

3 Archeologische verwachting

Op basis van de geraadpleegde archeologische rapporten en kaartmateriaal geldt een hoge verwachting voor de aanwezigheid van archeologische resten uit de Late Bronstijd t/m de Nieuwe tijd, inclusief resten uit de Tweede Wereldoorlog.

Vindplaatsen uit het Bronstijd en IJzertijd kunnen voorkomen in de top van het strandzand. Het strandzand dan wordt rond 0,4 m -NAP (circa 3,0 à 3,5 m -Mv) verwacht. Het kan gaan om vindplaatsen met een oppervlakte tussen circa 200 en 1.000 m². Deze worden waarschijnlijk gekenmerkt door een vondstlaag of vegetatieniveau waarin houtskool, aardewerk, vuursteen en natuursteen kunnen voorkomen. Op de vindplaatsen kunnen huisplaatsen en/of losse boerderijen voorkomen, maar ook sporen van incidenteel of agrarische gebruik van het plangebied zoals percelering en eergetouwsporen.

Vindplaatsen uit de IJzertijd en Romeinse tijd kunnen voorkomen in zandige afzettingen op een diepte van circa 1 à 2 m -Mv worden verwacht. Het gaat daarbij om vindplaatsen met een oppervlakte van circa 200 tot 1.000 m² die worden gekenmerkt door een vondstspreading van aardewerk. Het zal voornamelijk gaan om losse huisplaatsen/boerderijen of een verzameling van enkele boerderijen/huisplaatsen bij elkaar. Binnen de vindplaatsen kan, naast aardewerk, ook hout(skool), natuursteen en metaal voorkomen. Mogelijk kunnen er ook sporen voorkomen van agrarisch gebruik van de locatie, zoals greppelsystemen en sporen van percelering. Deze sporen zijn echter met een booronderzoek niet of nauwelijks op te sporen.

Op basis van de natte bodemgesteldheid in de Vroege Middeleeuwen geldt in het plangebied een lage archeologische verwachting voor deze periode. Op grond van de ontginning in de Volle Middeleeuwen wordt wel rekening gehouden met de aanwezigheid van archeologische resten uit de Late Middeleeuwen. Voor de aanwezigheid van laat-middeleeuwse nederzettingsterreinen geldt zo dicht langs De Beek geen erg hoge verwachting, maar het is goed mogelijk dat zich in het plangebied (resten van) gebruiksvoorwerpen/agrarisch grondgebruik uit deze periode bevinden. Dergelijke archeologische resten worden verwacht binnen een diepte van circa 1 à 2 m -Mv.

Op grond van de historische kaarten worden overblijfselen (funderingen) van gebouwen uit de late 19e dan wel vroege 20e eeuw verwacht. Eveneens zijn in het plangebied resten van de tankgracht uit de Tweede Wereldoorlog te verwachten. De insteek en de vulling van deze gracht is naar alle waarschijnlijkheid nog in de bodem aanwezig. Gezien de nabijheid van stellingen en van gevorderde panden en gezien het feit dat de gracht vrij snel na de oorlog is gedempt, bestaat een reële kans op de aanwezigheid van materiaal uit de oorlog in de vulling, te denken valt aan uitrustingsstukken of aan onderdelen van de aangrenzende versperringen. Direct noordelijk en zuidelijk van de tankgracht kunnen sporen of resten worden verwacht van paden en prikkel-

draadversperringen die hier lagen. Van deze versperringen kunnen nog sporen van versperingspalen (hout of metaal) met mogelijk resten van prikkeldraad worden gevonden.

Ten noorden van de tankgracht liep een verbindingsloopgraaf en ten zuiden van de gracht waren open opstellingen voor machinegeweren.

Tot slot moet ter hoogte van het plangebied in de periode tussen 1948 en circa 1956 een noodkerk hebben gestaan. Ook hiervan zouden eventueel nog funderingsresten kunnen worden aangetroffen.

Verstoringsen

Ondanks de hoge (theoretisch) hoge verwachting geldt dat in een groot deel van het plangebied sprake is van diepe bodemverstoringen. Deze verstoringen hebben geleid tot verstoring van een of meerdere archeologisch relevante niveaus. Vastgesteld wordt het volgende:

- Ter plaatse van het bestaande kantoorgebouw is de ondergrond verstoord tot onder de archeologisch relevante niveaus.
- Ter plaatse van de tankgracht is de ondergrond verstoord voor archeologische niveaus ouder dan 1940. Let wel, de tankgracht wordt ook gezien als archeologisch relevant niveau.
- De voormalige bebouwing uit de periode circa 1890-1910 kan hebben geleid tot verstoring van het bovenste archeologische niveau (niveau uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd).
- De aanwezige en voormalige ondergrondse tanks van het tankstation en de sanering van het tankstation in 2001 heeft geleid tot diepe bodemverstoringen tot wel 4,7 m -Mv.
- In de ondergrond van het oostelijke deel van het Verhulstplein ligt een riool in de ondergrond. Daarnaast bevinden aan zowel de west- als oostzijde van het voormalige Nillmij-gebouw diverse kabels en leidingen in de ondergrond.

De verstoringen worden weergegeven in figuur 14. Hieruit blijkt dat in de zone direct zuidelijk van het tankstation geen verstoringen zijn geïdentificeerd. Voor het overige deel van het plangebied geldt dat diepe dan wel ondiepe bodemverstoringen aanwezig zijn.

4 Aanbevelingen

Op grond van de resultaten van het bureauonderzoek is geconcludeerd dat binnen het plangebied archeologische resten aanwezig kunnen zijn uit de periode Late Bronstijd t/m Nieuwe tijd, inclusief resten uit de Tweede Wereldoorlog. Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat in grote delen van het plangebied verstoringen aanwezig zijn.

Om de mate van intactheid van het bodemprofiel gedetailleerd in kaart te brengen evenals de potentiële archeologische niveaus, wordt aanbevolen een inventariserend veldonderzoek in de vorm van een verkennend booronderzoek uit te voeren. Dit vervolgonderzoek hoeft niet plaats te vinden in de zones waarvan reeds is vastgesteld dat de ondergrond diep verstoord is (figuur 14; voormalige bebouwing Nillmij-gebouw, tankstation).

Na het verkennend booronderzoek dient een beoordeling te worden gemaakt of en zo ja waar archeologisch vervolgonderzoek noodzakelijk is en in welke vorm dit dient te gebeuren.

Daarnaast wordt aanbevolen graafwerkzaamheden in de zone waar de (opgevulde) tankgracht (inclusief een randzone van 5 m aan weerszijden van de tankgracht) aanwezig is archeologisch te laten begeleiden (figuur 14). Een dergelijke begeleiding dient plaats te vinden om vast te stellen of de grachtvulling nog resten uit Tweede Wereldoorlog bevat.

Literatuur

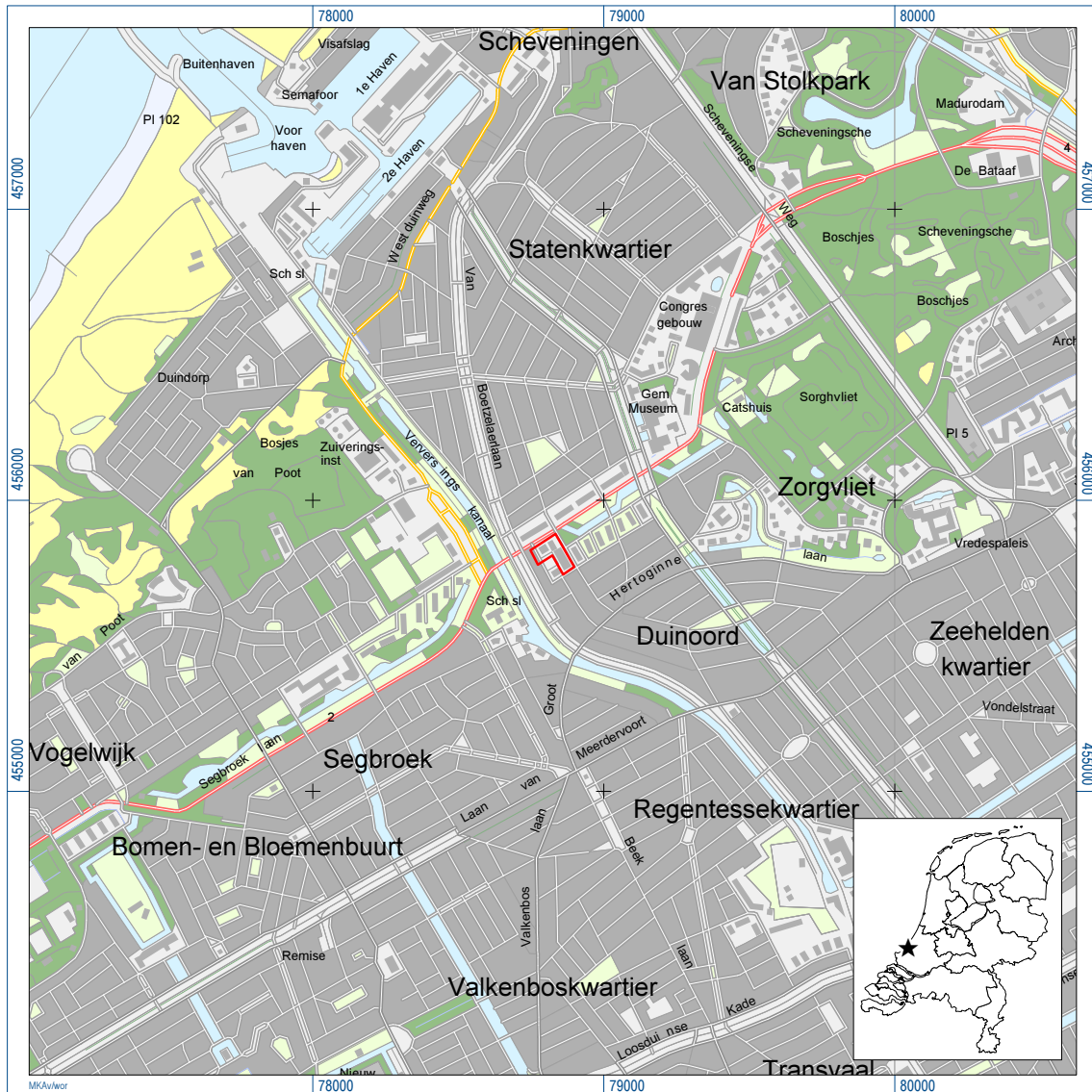
- Alkemade, M.M.M.**, 2011. *Toelichting op de archeologische waarden- en verwachtingenkaart Den Haag (AWVK)*. Haagse Archeologische Rapportage 1106. Den Haag.
- Ambachtsheer, H.F.**, 1995. *Van verdediging naar bescherming: de Atlantikwall in Den Haag*. VOM-reeks 1995-1. Den Haag.
- Bulten, E.E.B.**, 2004. *Definitief archeologisch onderzoek Houtrust*. Gemeente Den Haag, Den Haag.
- Dijk, W.A.B. van**, 2005. *Verkennd bodemonderzoek Stadhoudersplantsoen 214-216 te Den Haag*. Projectnummer 20043970/IDIJ. Geofox-Lexmond, Bodegraven.
- Kok, R.S. & N.W.T. Warmerdam**, 2014. *Archeologie van de Atlantikwall: een inventarisatie van zachte resten in de Freie Küste Katwijk-Scheveningen, provincie Zuid-Holland*. RAAP-rapport 2925. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Pater, B.C. de & B. Schoenmaker**, 2005. *Grote atlas van Nederland 1930-1950: comprehensive atlas of the Netherlands 1930-1950*. Zierikzee.
- Rieffe, E.C.**, 2015. *Frederik Hendrikplein en omgeving: archeologische begeleiding vervanging riool*. Haagse Archeologische Rapportage 1408. Gemeente Den Haag, Den Haag.
- Vos, P.C., E.C. Rieffe & E.E.B. Bulten**, 2007. *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk*. Den Haag/Rijswijk.

Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen

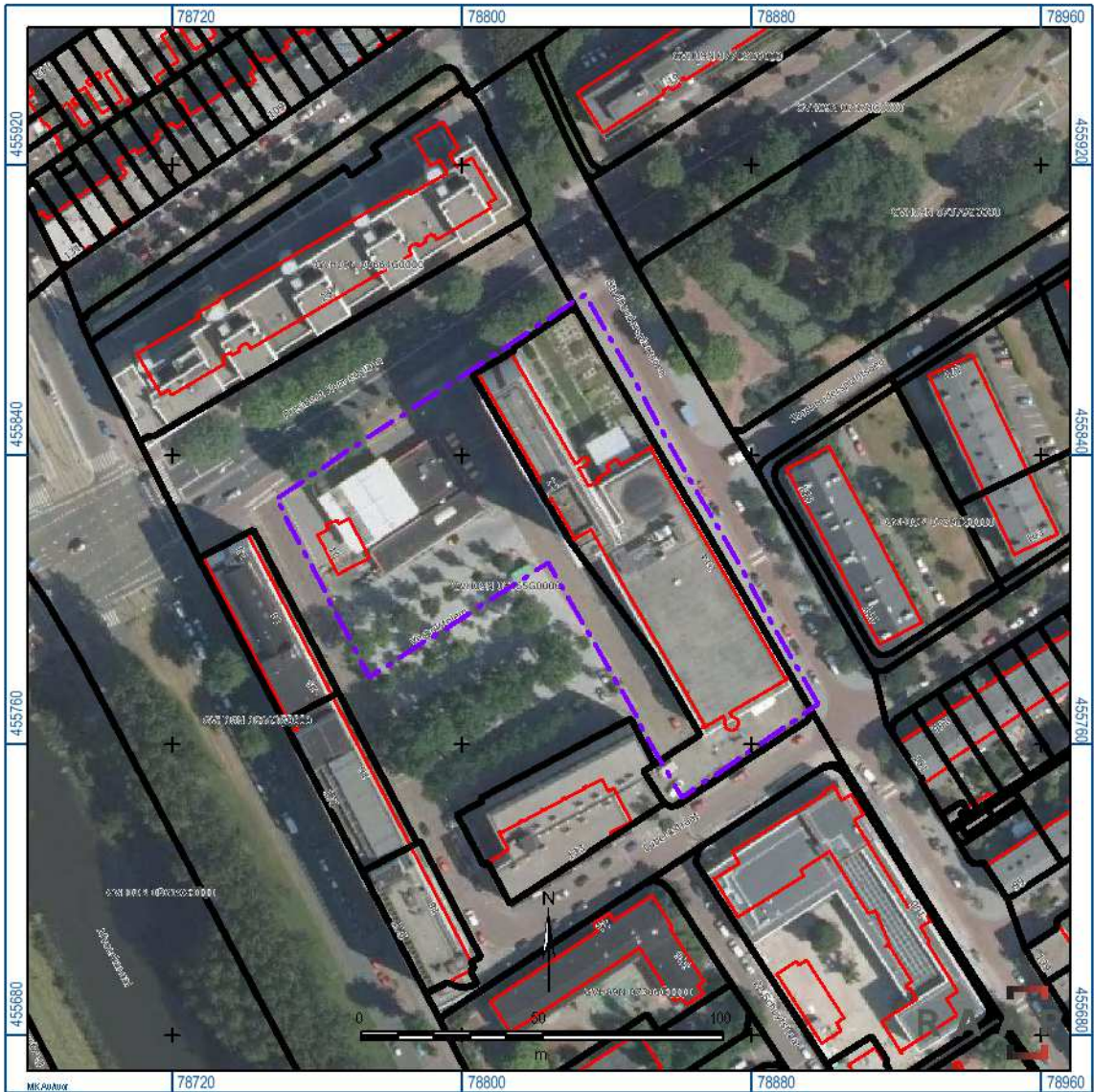
- Figuur 1.** Ligging van het plangebied (rood omlijnd); inzet: ligging in Nederland (ster).
- Figuur 2.** Het plangebied (paars omlijnd) geprojecteerd op een luchtfoto uit 2014 en voorzien van kadastrale gegevens.
- Figuur 3.** Projectie van het plangebied (rode lijn) op het bestemmingsplan Duinoord. Ook de ligging van de tankgracht is op het bestemmingsplan aangeduid als een 28 m brede zone (zuidwest-noordoost) door het plangebied.
- Figuur 4.** De geplande nieuwbouw in het plangebied.
- Figuur 5.** Het plangebied (rood omlijnd) met bekende vindplaatsen (rode vierkanten), geprojecteerd op de nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk (Vos e.a., 2007). Het plangebied bevindt zich op de overgang van kaarteenheden 17 (laag van Voorburg met eventueel een deklaag van de Laag van Den Haag, dunner dan 2 m) naar kaarteenheden 11 (Hollandveen op Laag van Voorburg).
- Figuur 6.** Ligging van het plangebied (rood omlijnd) met ARCHIS-waarnemingen (rood), onderzoeksmeldingen (paars) en AMK-terreinen (blauw) op de CHS.

- Figuur 7.** Projectie van het plangebied (rood) op verschillende historische kaarten (www.watwaswaar.nl).
- Figuur 8.** Schets van de elementen aan weerszijden van de antitankgracht rond het plangebied (paars omlijnd). Bron: De Pater & Schoenmaker (2005), p. 92-93: Schets nr. 7 steunpunt Scheveningen. Oorspronkelijk uit: D.A. van Hilten, van capitulatie tot capitulatie, 1949.
- Figuur 9.** Luchtfoto uit 1946 met de ligging van de tankgracht ter hoogte van het plangebied. De foto is genomen in (noord)oostelijke richting. Bron: Haagse Beeldbank, collectie Dienst Stedelijke Ontwikkeling, Archiefnr. 16486, nr. 204464.
- Figuur 10.** Een foto uit 1947 met de noodkerk (H.H. Martelarenkerk) die rond 1946 in het noordelijk deel van het plangebied gebouwd is (ter hoogte van het huidige tankstation). Bron: Haagse Beeldbank, identificatienr. 6.09930.
- Figuur 11.** Bouwtekening van de kelderverdieping van het voormalige Nillmij-gebouw (boven) en detail van de doorsnede van de kelderverdieping van de laagbouw (zuidelijke vleugel).
- Figuur 12.** De ligging van de voormalige ondergrondse tanks aan de westzijde van het voormalige Nillmij-gebouw en de omvang van de afgegraven grond (arcering). Uit: Van Dijk, 2005.
- Figuur 13.** Tekening van het saneringsplan uit 1995 betreffende de sanering die in 2001 is uitgevoerd. Let op, de kaart is min of meer zuid-gericht met de President Kennedylaan aan de onderzijde van de kaart.
- Figuur 14.** Kaart met de gecombineerde gegevens, te weten de diepe bodemverstoringen, de ligging van de tankgracht en een randzone van 5 m aan weerszijde van de tankgracht.
- Tabel 1.** Geologische en archeologische tijdschaal.
- Tabel 2.** Overzicht van de bekende archeologische vindplaatsen in en rond het plangebied.

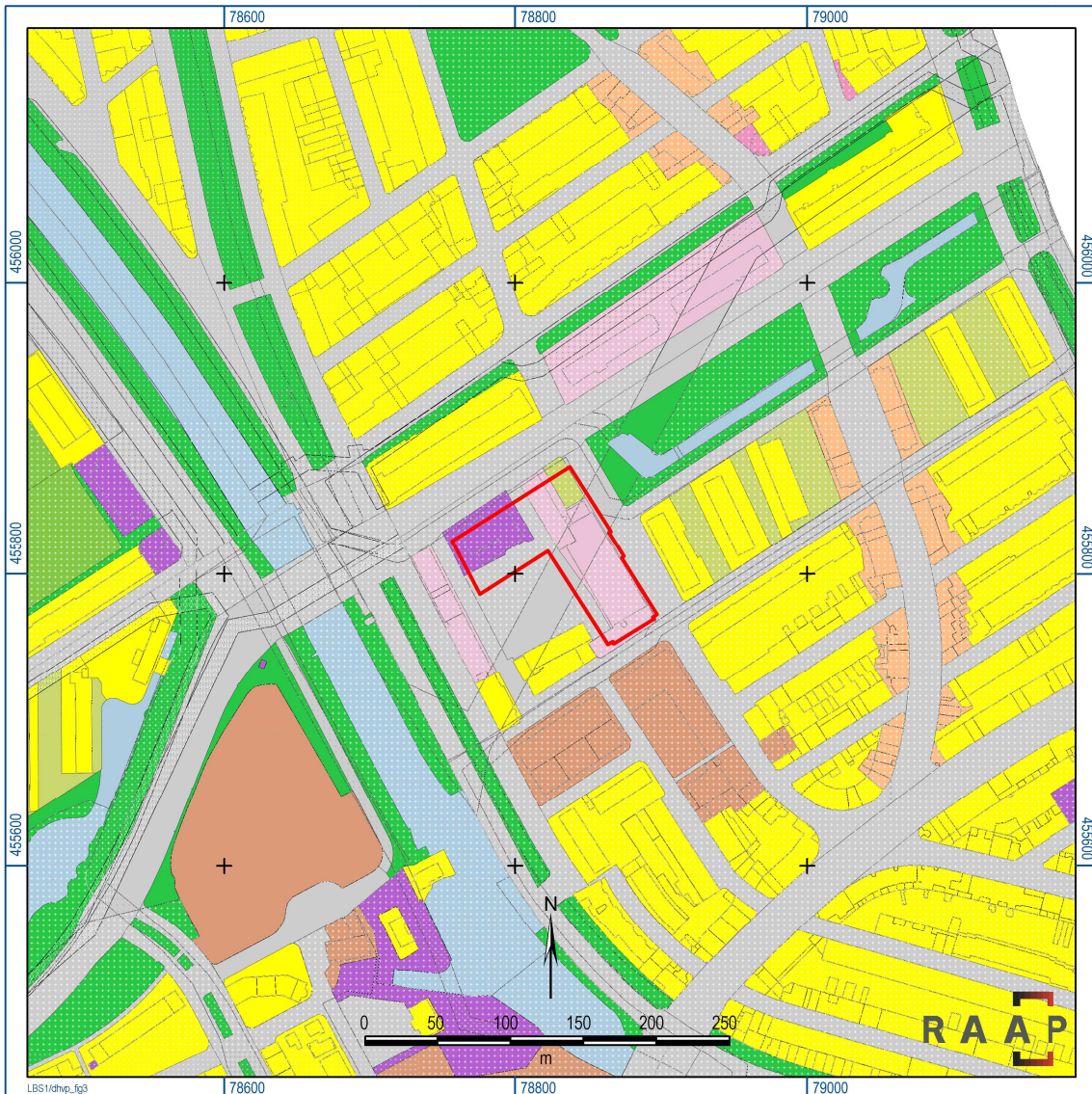

Figuur 1. De ligging van het plangebied (rood omlind); inzet: ligging in Nederland (ster).

Figuur 2. Het plangebied (paars omlijnd) geprojecteerd op een luchtfoto uit 2014 en voorzien van kadastrale gegevens.

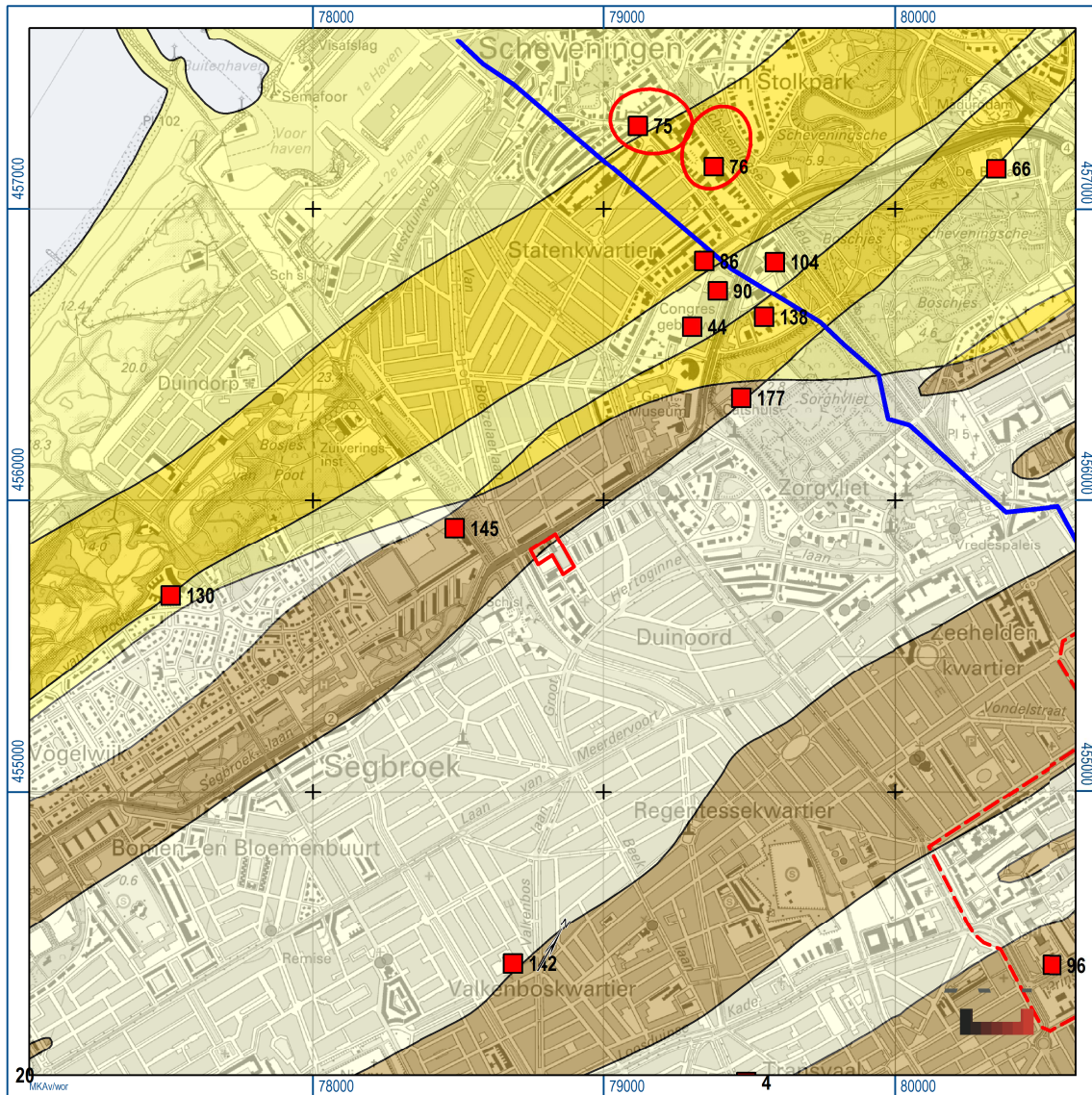

Figuur 3. Projectie van het plangebied (rode lijn) op het bestemmingsplan Duinoord. Ook de ligging van de tankgracht is op het bestemmingsplan aangeduid als een 28 m brede zone (zuidwest-noordoost) door het plangebied.

Figuur 4. De geplande nieuwbouw in het plangebied.

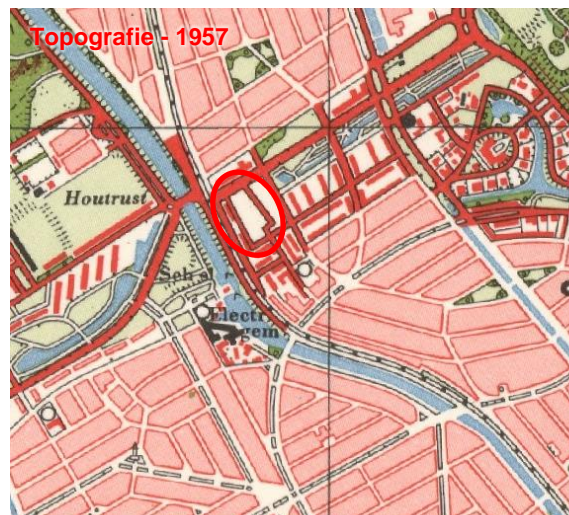
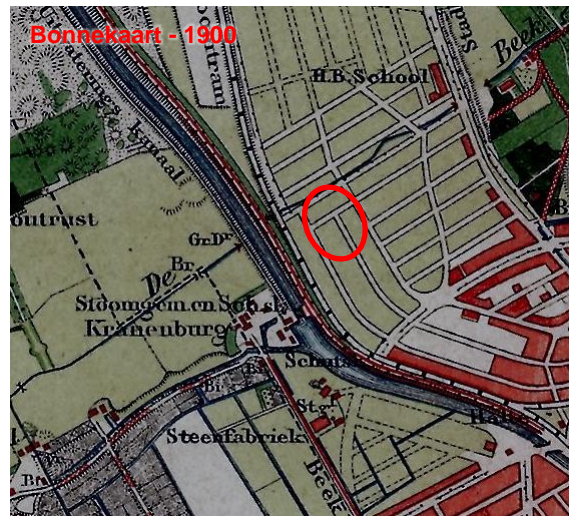
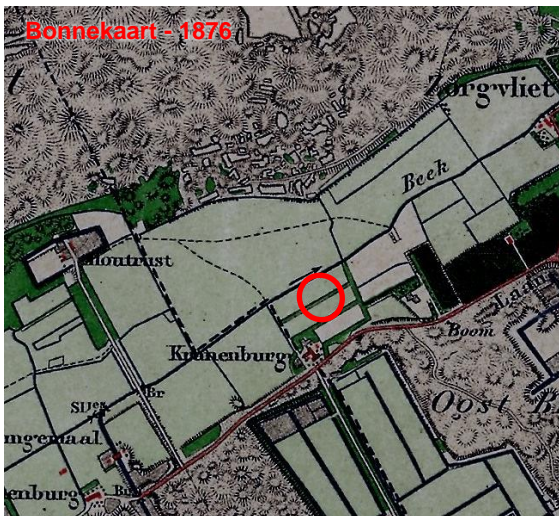
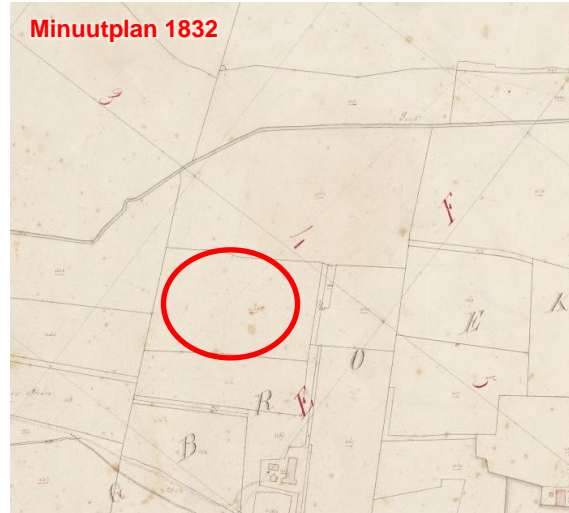

Figuur 5. Het plangebied (rood omlijnd) met bekende vindplaatsen (rode vierkanten), geprojecteerd op de nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk (Vos e.a., 2007). Het plangebied bevindt zich op de overgang van kaarteenheid 17 (laag van Voorburg met eventueel een deklaag van de Laag van Den Haag, dunner dan 2 m) naar kaarteenheid 11 (Hollandveen op Laag van Voorburg).

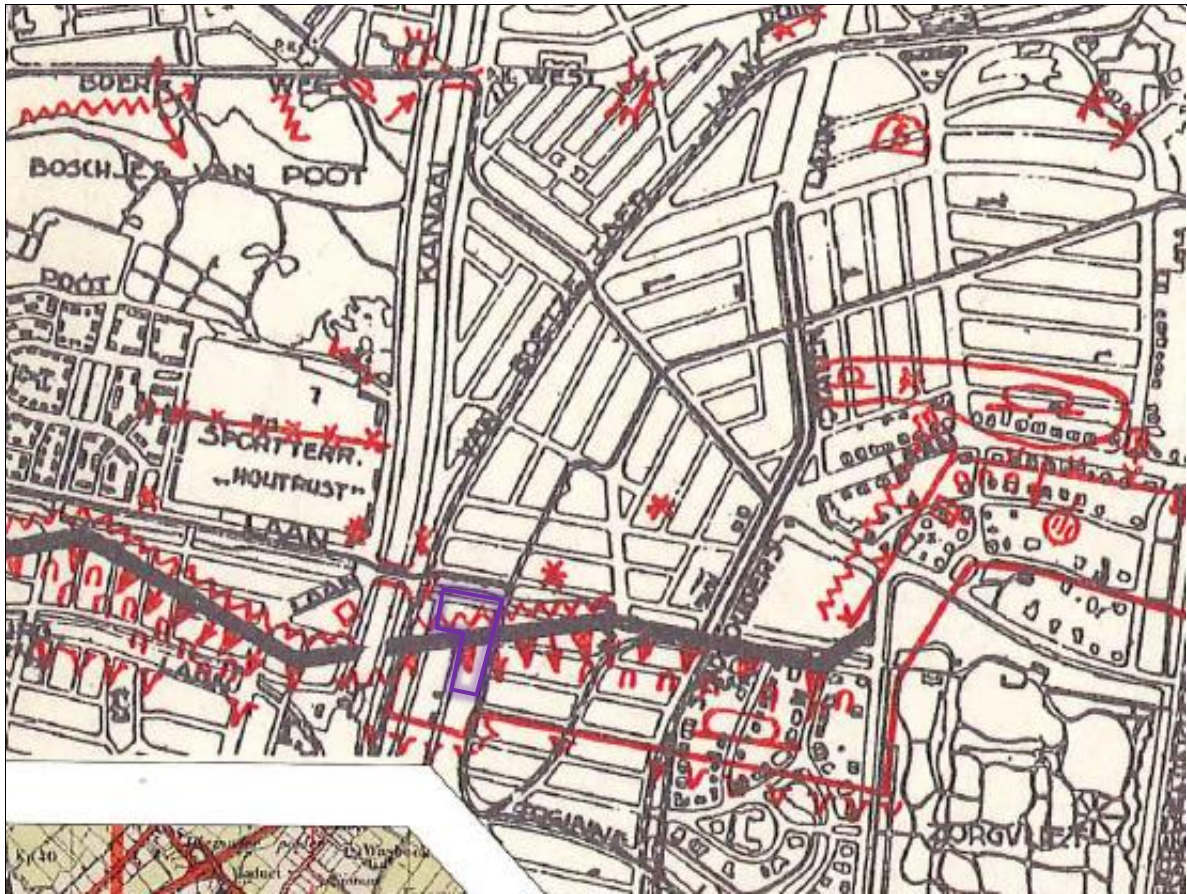

Figuur 7. Projectie van het plangebied (rood) op verschillende historische kaarten (www.watwaswaar.nl).

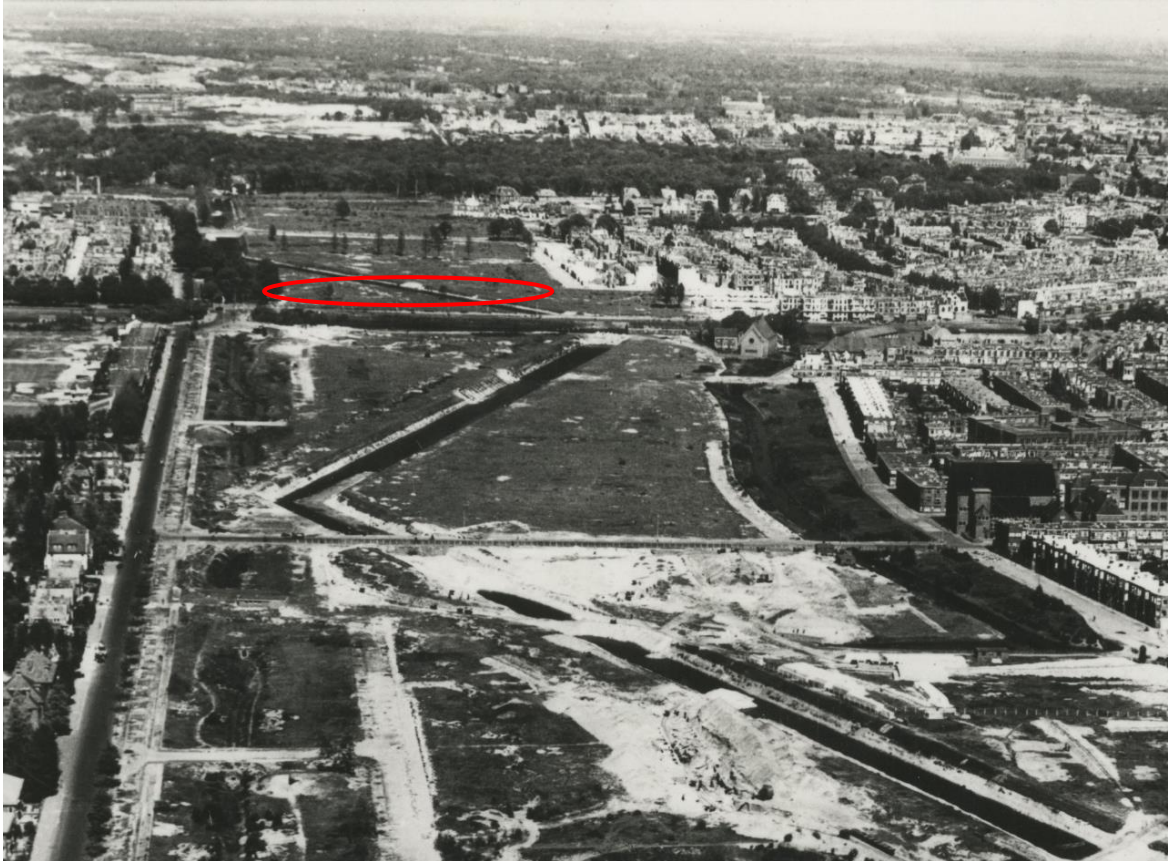

V E R K L A R I N G

<p>X X X X DRAAD</p> <p>* * * * ENKELE DRAADVERSP.</p> <p>* * * * DUBBELE " "</p> <p>^ ^ ^ TANK VERSP. ALGEMEEN</p> <p>^ ^ ^ DRAGEN TANDEN</p> <p>▲ ▲ ▲ TANKGRACHT</p> <p>▲ ▲ ▲ TANKMUUR</p> <p>▬ ▬ ▬ ONDERWATER HINDERNISSEN</p> <p>∩ ∩ ∩ MYNEN</p> <p>∩ ∩ ∩ TRECHTERVELD</p> <p>○ ONBEGAANBAAR GEBIED</p> <p>Ⓐ OPSLAGPLAATS VOOR MUNITIE</p> <p>Ⓒ " " MATERIAAL</p> <p>Ⓓ " " " "</p> <p>Ⓔ " " MUNITIE</p> <p>Ⓕ " " VERPLEGINGS-VOORRAAD</p>	<p>Ⓖ KAZERNE OF LEGERINGSGEBOUW</p> <p>Ⓗ LEGERINGSBARAK</p> <p>* * VASTE WEGVERSPERRING</p> <p>* STEUNPUNT</p> <p>⌚ GEVECHTS LOOPGRAAF</p> <p>⌚ VERBINDINGS " "</p> <p>⌚ OPSTELLING VOERTUIGEN</p> <p>∞ VliegVELD</p> <p>□ BETONNEN ONDERKIMEN</p> <p>□ " " STEUNPUNT</p> <p>∩ ∩ ∩ MUNENVELD</p> <p>○ ONBEGAANBAAR TERREIN VOORZIELEN VAN SPRINGLAFINGEN</p>	<p>Ⓙ KANON KAZEMAT</p> <p>Ⓚ KAZEMAT VOOR INF. WAPEN</p> <p>Ⓛ VELDKANON IN KAZEMAT</p> <p>Ⓜ ANTI TANK KANON IN KAZEMAT</p> <p>Ⓨ MACH. GEWEER IN OPEN OPSTELLING</p> <p>Ⓩ " " TEGEN LUCHTDOEL</p> <p>ⓐ KANON " " " "</p> <p>Midder dan 50mm " " " "</p> <p>ⓑ 50-75mm " " " "</p> <p>ⓓ " " " " " "</p> <p>ⓔ " " " " " "</p> <p>ⓕ VELDKANON</p> <p>ⓖ 105mm VELDKANON</p> <p>ⓗ 105-175mm ANTI TANKKANON IN OPEN OPSTELLING</p>
---	--	---

GEN. D.A.V. HILTEN.

Figuur 8. Schets van de elementen aan weerszijden van de antitankgracht rond het plangebied (paars omlind).
Bron: De Pater & Schoenmaker (2005), p. 92-93: Schets nr. 7 steunpunt Scheveningen. Oorspronkelijk uit: D.A. van Hilten, van capitulatie tot capitulatie, 1949.

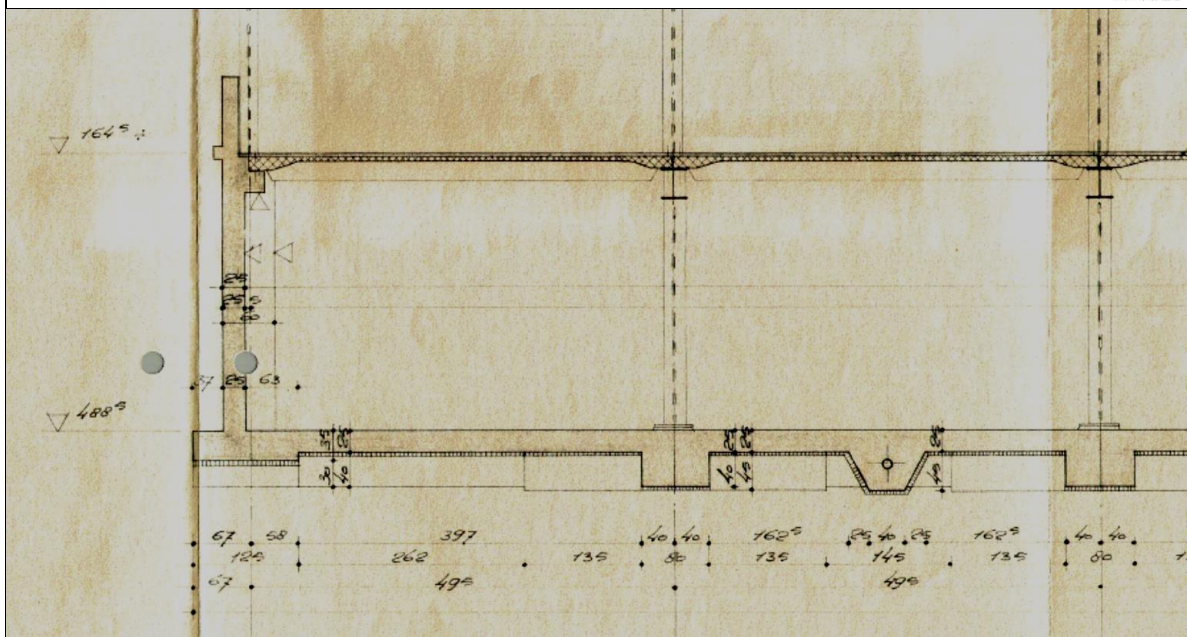
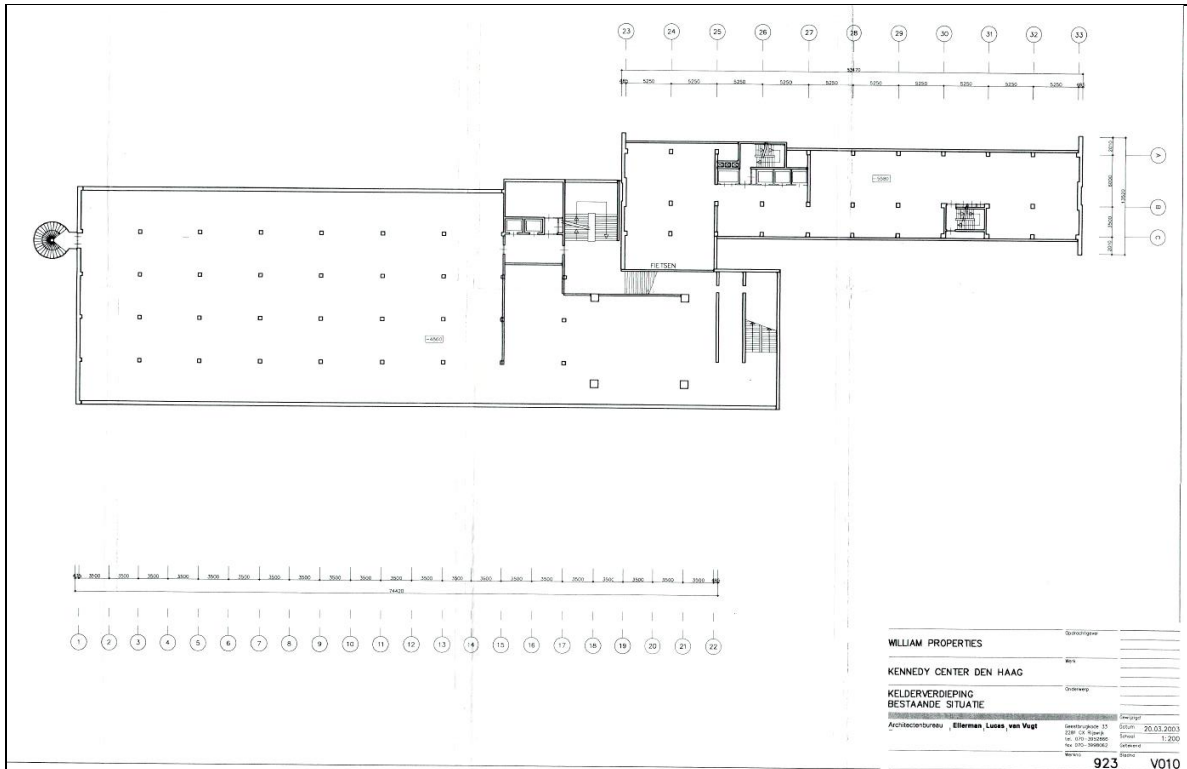

Figuur 9. Luchtfoto uit 1946 met de ligging van de tankgracht ter hoogte van het plangebied. De foto is genomen in (noord)oostelijke richting. Bron: Haagse Beeldbank, collectie Dienst Stedelijke Ontwikkeling, Archiefnr. 16486, nr. 204464.

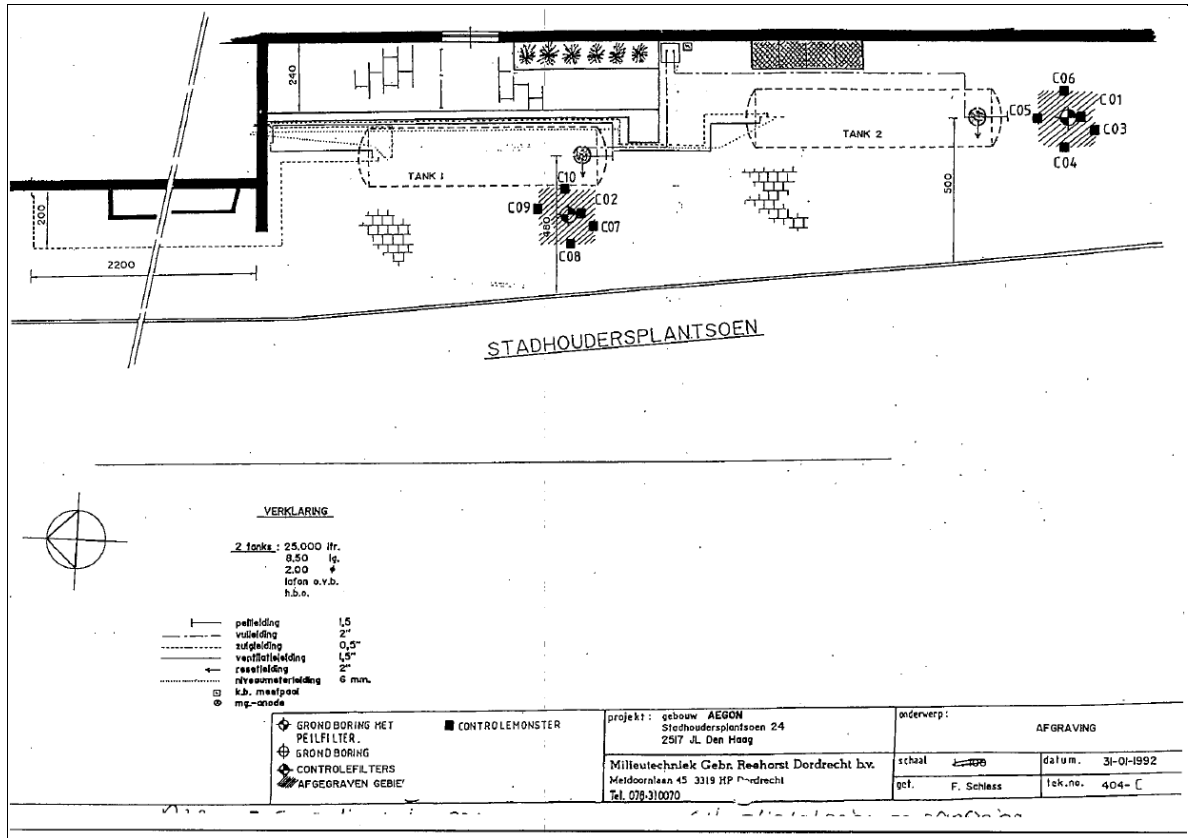

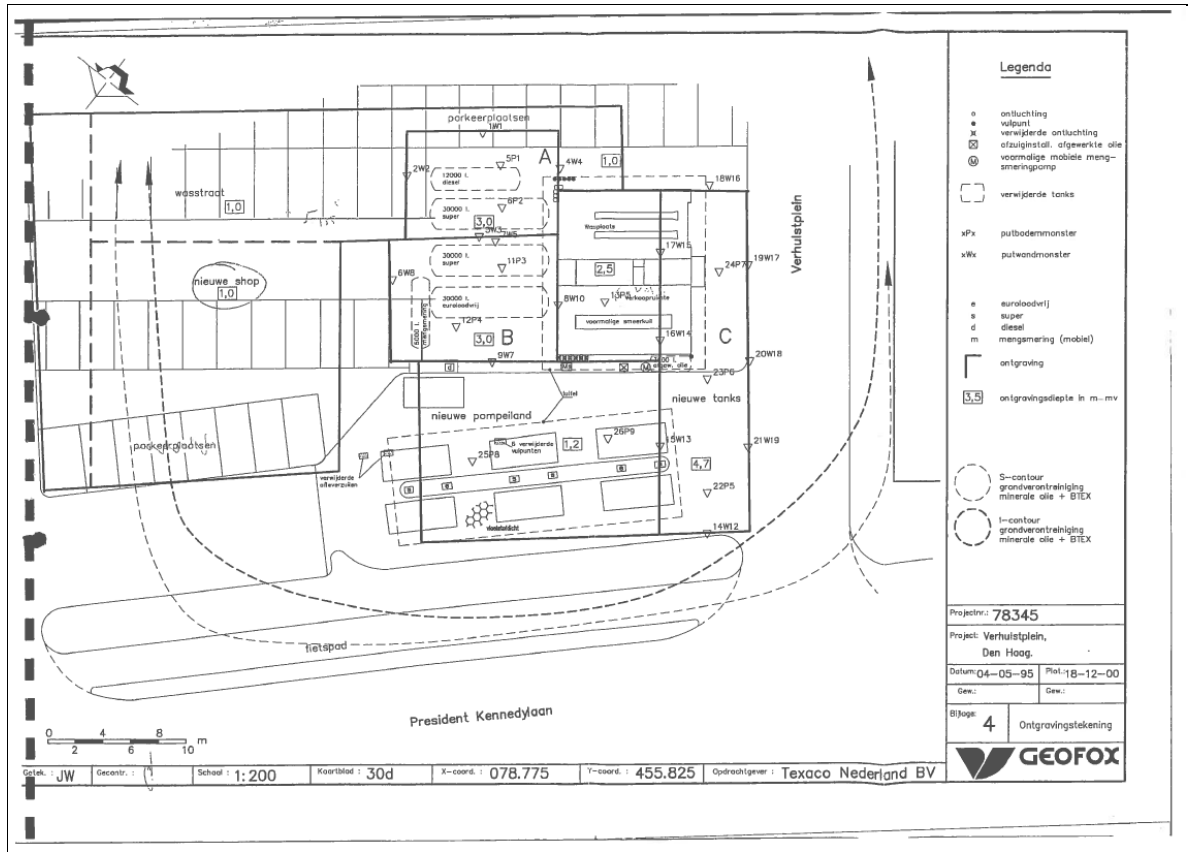
Figuur 10. Een foto uit 1947 met de noodkerk (H.H. Martelarenkerk) die rond 1946 in het noordelijk deel van het plangebied gebouwd is (ter hoogte van het huidige tankstation). Bron: Haagse Beeldbank, identificatienr. 6.09930.

Figuur 11. Bouwtekening van de kelder verdieping van het voormalige Nillmij-gebouw (boven) en detail van de doorsnede van de kelder verdieping van de laagbouw (zuidelijke vleugel).

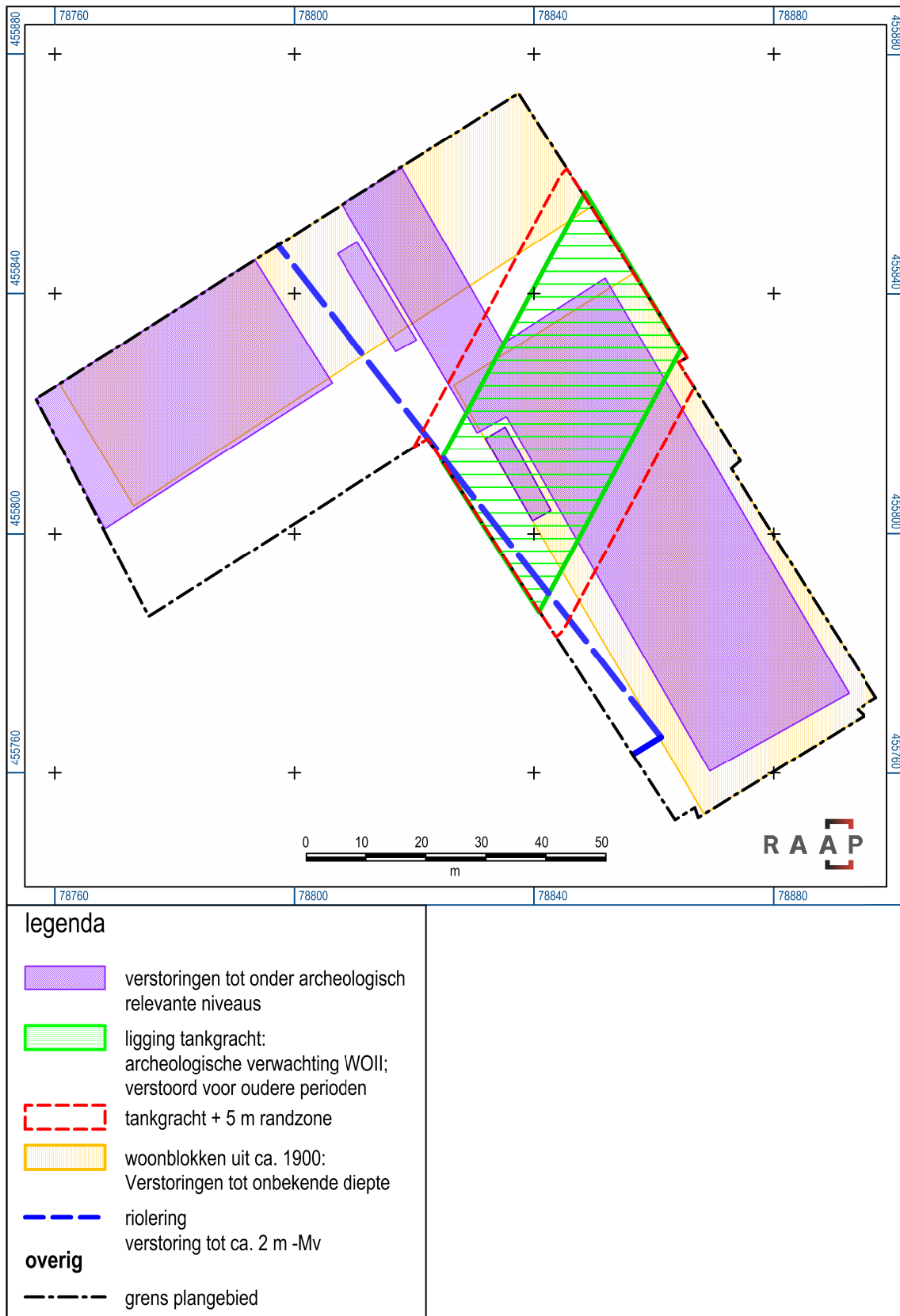

Figuur 12. De ligging van de voormalige ondergrondse tanks aan de westzijde van het voormalige Nillmij-gebouw en de omvang van de afgegraven grond (arcering). Uit: Van Dijk, 2005.

Figuur 13. Tekening van het saneringsplan uit 1995 betreffende de sanering die in 2001 is uitgevoerd. Let op, de kaart is min of meer zuid-gericht met de President Kennedylaan aan de onderzijde van de kaart.

Figuur 14. Kaart met de gecombineerde gegevens, te weten de diepe bodemverstoringen, de ligging van de tankgracht en een randzone aan weerszijde van de tankgracht.

Geologische perioden			Archeologische perioden					
Tijdvak	Chronozone	Datering	Tijdperk	Datering				
Holoceen	Laat Subatlanticum	1150 na Chr. 0 450 voor Chr. 3700 7300 8700 9700	Recente tijd					
			Nieuwe tijd	C	1945			
	B			1850				
	A			1650				
	Middeleeuwen		Laat B	1500				
			Laat A	1250				
			Vroeg	D: Ottoonse tijd	1050			
				C: Karolingische tijd	900			
				B: Merovingisch tijd	725			
				A: Volksverhuizingstijd	525			
	Romeinse tijd		Laat	450				
			Midden	270				
			Vroeg	70 na Chr.				
	Pleistocene		Subboreaal	450 voor Chr. 3700 7300 8700 9700	IJzertijd	Laat	15 voor Chr.	
						Midden	250	
Vroeg		500						
Bronstijd		Laat	800					
		Midden	1100					
		Vroeg	1800					
Neolithicum (Nieuwe Steentijd)		Laat	2000					
		Midden	2850					
		Vroeg	4200					
Mesolithicum (Midden Steentijd)		Laat	4900/5300					
		Midden	6450					
		Vroeg	8640					
Weichselien		Laat Glaciaal	9700 11.050 11.500 12.000 12.500 13.500 30.500 60.000 71.000 114.000 126.000 236.000 241.000 322.000 336.000 384.000 416.000 463.000		Paleolithicum (Oude Steentijd)	Laat		
						Vroegste Dryas	Laat	12.500
							Jong B	16.000
	Denekamp			Jong A		35.000		
		Midden		35.000 250.000		Midden	Oud	
	Hengelo							
								Moershoofd
	Odderade							
								Brørup
	Eemien							
								Saalien II
	Oostermeer							
								Saalien I
	Belvédère/Holsteinien							
		Glaciaal x						
	Holsteinien							
		Elsterien						

Tabel 1. Geologische en archeologische tijdschaal.

tabelf1_standdaard_GeoBioArcheo_RAAP_2014